

W kwestii lokalizacji „zaginionego” kościoła św. Wawrzyńca w Toruniu

Bogusz Wasik
Toruń

W ciągu stuleci w pejzażu Torunia w wyniku zmiennych losów miasta zabrakło wielu budowli¹. Wśród tych obiektów znajduje się m.in. kościół św. Wawrzyńca. Mimo że widnieje on na wielu archiwalnych planach oraz widokach miasta i wiadomo mniej więcej, na jakim obszarze się znajdował, to do tej pory nie udało się sprecyzować jego lokalizacji². Celem niniejszego artykułu jest uściślenie jego położenia w oparciu o analizę historycznych źródeł kartograficznych.

Początki świątyni św. Wawrzyńca sięgają lat 60. XIII w., ale brak podstaw, by stwierdzić, kiedy wzniesiono murowany kościół. Mogło to nastąpić w końcu XIII, jak i w 1. połowie XIV w. Murowany budynek istniał już najpewniej w 1349 r., gdy za zgodą wielkiego mistrza został przekazany miastu, będąc odciążeniem na utrzymaniu mieszczan i proboszcza kościoła Świętych Janów³. Przez stulecia był wielokrotnie

¹ Blisko trzy dekady temu wiele z nich opisał Zygmunt Kruszelnicki, zob. Z. Kruszelnicki, *Toruń nie istniejący*, Warszawa-Poznań-Toruń 1987.

² Przykładowo według Magdaleny Niedzielskiej stał on w miejscu wzniesionej w 1824 r. wozowni artyleryjskiej, zwanej arsenałem (obecnie Muzeum Etnograficzne), a archeolodzy próbowali doszukiwać się w niezbyt jasny i przekonujący sposób jego murów w kontekście odkrytych w latach 2005–2006 pozostałości zabudowy, którą najpewniej należy interpretować jako budynki szpitala św. Wawrzyńca; por. A. Górzyńska, T. Górzyński, R. Kaźmierczak, *Przedmieście Chełmińskie w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Toruń średniowieczny i nowożytny*, pod red. J. Chudziakowej, Toruń 2011, s. 21-46; M. Niedzielska, *Toruńskie cmentarze*, Toruń 1992, s. 22.

³ E. Gąsiorowski, *Zaginione średniowieczne kościoły Torunia*, [w:] *Toruń średniowieczny i nowożytny*, s. 89; T. Jasiński, *Toruń XIII–XIV wieku – lokacja miast toruń-*

niszczony podczas kolejnych działań wojennych (m.in. w 1422, 1657 i 1703 r.) i odbudowywany. Po raz ostatni odnowiono go w 1712 r.⁴ Nie wystarczyło wówczas jednak środków na rekonstrukcję całej świątyni i ograniczono się do zabezpieczenia i ponownego przystosowania do funkcji sakralnych prezbiterium. Ściany korpusu nawowego pozostały natomiast w ruinie⁵. Taki „uszczuplony” kościół św. Wawrzyńska widnieje m.in. na panoramach miasta autorstwa Jerzego Fryderyka Steinera, a także na zaginionym, znanym z kopii rysunku z początku XIX w., pochodzącym ze zbiorów rodziny Weese (ryc. 1). Na rycinie tej dokładnie widać tymczasowo zamknięty deskami zachodni szczyt prezbiterium kościoła⁶. W 1807 r. budynek przejęło wojsko, a w 1824 r. został ostatecznie rozebrany⁷.

Kościół św. Wawrzyńca znajdował się na terenie rozciągającego się po północnej stronie Starego Torunia przedmieścia, zwanego Chełmińskim. Było to największe przedmieście, powstałe wzdłuż drogi prowadzącej do Chełmna. Zamieszkiwali je liczni rzemieślnicy, m.in. ślusarze, kuśnierze i tkacze. Najgęstsza jego zabudowa znajdowała się zaraz za murami miejskimi⁸. W kierunku północnym stawała się rzadsza, ale sięgała po wieś Mokre. W obrębie przedmieścia znajdowały się ogrody, a także liczne budynki przemysłowe, jak np. młyny. Zabudowa rozlokowana była wzdłuż licznych ulic, które są znane dzięki źródłom pisany⁹. W pobliżu Bramy Chełmińskiej i Barbakanu Chełmińskiego (w sąsiedztwie kościoła św. Wawrzyńca) powstało w średniowieczu kilka murowanych budynków i cmentarz. Położenie niektórych z nich znane jest dzięki wynikom badań archeologicznych. Naj-

skich i początki ich rozwoju (1231 – około 1350), [w:] *Historia Torunia*, t. I: *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1999, s. 165.

⁴ Z. Kruszelnicki, op. cit., s. 77-79.

⁵ J. Fankidejski, *Utracone kaplice i kościoły w pierwotnej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880, s. 26.

⁶ Eugeniusz Gąsiorowski niepoprawnie zinterpretował ruiny ścian korpusu jako mur otaczający kościół i przyległą zabudowę; E. Gąsiorowski, op. cit., s. 90.

⁷ J. Fankidejski, op. cit., s. 26.

⁸ T. Jasiński, op. cit., s. 163.

⁹ K. Mikulski, *Kwartal św. Wawrzyńca (Przedmieście Chełmińskie) – sieć drożna i osadnictwo przed połową XVII wieku w świetle źródeł historycznych*, [w:] *Toruń średniowieczny i nowożytny*, s. 11-18.

Ryc. 1. Kościół św. Wawrzyńca na początku XIX w. Zaginiony rysunek ze zbiorów rodziny Weese (za: M. Niedzielska, *Toruńskie cmentarze*, Toruń 1992)

bliżej Bramy znajdował się niewielki kościółek Św. Krzyża. Fundamenty jego trójbocznie zamkniętego prezbiterium odkryto w 1987 r.¹⁰ Zbudowany został wraz z zabudowaniami klasztornymi benedyktynek w 2. połowie XIV w. i konsekrowany był w 1419 r. Po 1425 r. świątynia została przekazana miastu¹¹. Czas jej zniszczenia nie jest znany – zapewne nastąpiło to około XVI w.

Na wschód od wymienionego kościółka odkryto w latach 2005–2006 dobrze zachowane mury podpiwniczonego budynku gotyckiego¹². Należy przyjąć, że były to pozostałości szpitala (przytułku) św.

¹⁰ J. Grześkowiak, *Toruń, Zespół Staromiejski*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1987, Warszawa 1988, s. 211-212; R. Uziembło, *Rejestr stanowisk archeologicznych i znalezisk z terenu Torunia*, Toruń 2003, s. 29.

¹¹ E. Gąsiorowski, op. cit., s. 91.

¹² Por. A. Górzyńska, T. Górzyński, R. Kaźmierczak, op. cit., s. 21-46; B. Zimnoda-Krajewska, *Toruński przytułek św. Wawrzyńca w świetle źródeł archeologicz-*

Wawrzyńca (ryc. 3-4), wzniesionego w 1441 r., zapewne na pozostałościach starszego klasztoru Benedyktynów, który został rozebrany w 1414 r.¹³ Jak wynika z analizy stratygrafii archeologicznej, budynek ten został rozebrany w XVI w.¹⁴ Potwierdza to jego brak na późniejszych mapach.

Kończąc omawianie rejonu, w którym wznosił się interesujący nas kościół św. Wawrzyńca, dodać należy, iż jego charakter zmieniła w znacznym stopniu także budowa nowożytnych (staroholenderskich) fortyfikacji bastionowych miasta, która rozpoczęła się w 1629 r. W jej wyniku przedmieście zostało częściowo rozebrane i przecięte obwarowaniami¹⁵. Do XIX w. fortyfikacje były wielokrotnie odbudowywane i remontowane. Pierwotnie kościół św. Wawrzyńca znalazł się we wnętrzu jednego z bastionów. Stan taki widać m.in. na planie z 1631 r., jak i na widoku Mateusza Meriana z 1641 r. (ryc. 2: nr 3). Jednak w latach 40. XVII w. fortyfikacje przebudowano. Korekty wprowadzono m.in. w rejonie kościoła św. Wawrzyńca, który znalazł się po wewnętrznej stronie kurtyny, przy styku z barkiem bastionu. Nowy bastion V (św. Wawrzyńca) „przesunął się” natomiast w kierunku północno-wschodnim (ryc. 2: nr 1-2). Jego układ nie uległ już zmianom (poza modernizacjami), co potwierdzają źródła kartograficzne, począwszy od opublikowanej przez Bogusława Dybasia mapy inwentaryzacyjnej z połowy XVII w.¹⁶ W jego wnętrzu wzniesiono w 1824 r.

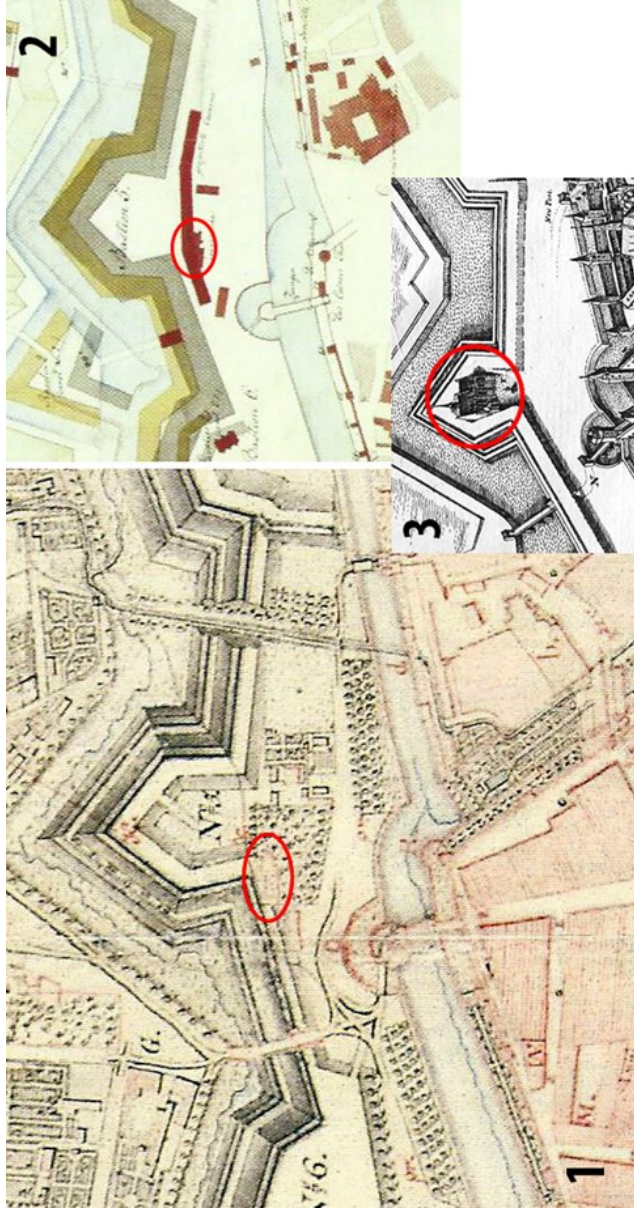
nych na tle średniowiecznego szpitalnictwa europejskiego, [w:] *Toruń średniowieczny i nowożytny*, s. 47-70.

¹³ B. Zimnowda-Krajewska, op. cit., s. 62, 67.

¹⁴ A. Górzyńska, T. Górzyński, R. Kaźmierczak, op. cit., s. 38-39.

¹⁵ S. Cackowski, *Terytorium, ludność, władze miejskie*, [w:] *Historia Torunia*, t. II, cz. 2: *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548–1660)*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1994, s. 12.

¹⁶ B. Dybaś, *Nowożytne obwarowania Torunia – początki Twierdzy Toruń*, [w:] *Fortyfikacja*, t. V: *Twierdza Toruń – stan badań i problematyka konserwatorska. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji i Generalnego Konserwatora Zabytków*, Toruń 1997, *Twierdze Pruskie i Niemieckie na północnych i zachodnich ziemiach Polski – stan badań i problematyka konserwatorska. Skróty materiałów z konferencji naukowej zorganizowanej przez Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji i Generalnego Konserwatora Zabytków*, Nysa 1993, pod red. L. Narębskiego, Warszawa-Kraków 1998, s. 34-35.

Ryc. 2. Kościół św. Wawrzyńca na mapach archiwalnych: 1 – na mapie Torunia z 1793 r., 2 – na mapie projektowej modernizacji Twierdzy Toruń z 1818 r. 3 – na planie Mateusza Meriana z połowy XVII w. (przed końcem przebiegu wałów); za: *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, pod red. A. Czacharowskiego, z. 2: *Toruń*, oprac. J. Tandecki i Z. Kozieł, Toruń 1995; *Atlas Twierdzy Toruń*, z. 1: *Historia i źródła fortyfikacji Twierdzy Toruń*, pod red. M. Biskupa i L. Narębskiego, Toruń 2005

wozownię artyleryjską, zwaną arsenałem (obecnie Muzeum Etnograficzne)¹⁷.

W celu sprecyzowania lokalizacji kościoła św. Wawrzyńca zastosowałem metodę polegającą na nakładaniu odpowiednio wyskalowanych map archiwalnych na współczesną mapę satelitarną centrum miasta¹⁸. Podczas analizy plany zostały poddane krytyce źródłowej, której celem było w pierwszej kolejności ustalenie precyzji starych map. Jest to czynnik najwyższej wagi, gdyż jedynie dobrze wymierzona i poprawna mapa może umożliwić sprecyzowanie lokalizacji nieistniejącego kościoła. Dokładność pomiarów dawnych map zweryfikowałem, porównując przebiegi ulic, kwartałów zachowanej zabudowy i ważniejszych istniejących gmachów (kościół, ratusza itp.). W toku weryfikacji okazało się, że wiele planów cechuje niedokładność – odchyły w siatce ulic powodujące niemożność skorelowania ich ze zdjęciem satelitarnym tak, żeby układ ulic w Starym i Nowym Mieście się zgadzały. Dotyczyło to przede wszystkim planów z XVII, XVIII (np. planów Meriana, Steinera), ale także niektórych z początku XIX w. Ponieważ udowodniony został brak dokładności w odwzorowaniu szczegółowych wymiarów elementów zachowanej do dziś topografii miasta, nie mogą one być wykorzystane w celu ustalenia precyzyjnej lokalizacji budowli¹⁹. Warunek ten spełnił natomiast plan miasta z 1793 r. autorstwa kapitana Douglasa²⁰. Podkreślić należy wyjątkową jego dokładność, świadczącą o wielkich umiejętnościach twórcy. Po nałożeniu na współczesne zdjęcie satelitarne siatka ulic Starego i Nowego Miasta, jak i odwzorowanie ważnych budynków (kościół, ratusza) dokładnie się pokrywa. Uprawnia to do przekonania, iż wid-

¹⁷ Wiedza o przesunięciu linii wałów jest istotna dla prawidłowej interpretacji lokalizacji kościoła św. Wawrzyńca. Fakt ten nie był znany cytowanej już Magdalenie Niedzielskiej (por. przypis 2), stąd na podstawie starszych przedstawień uznała, że kościół znajdował się w miejscu Muzeum Etnograficznego.

¹⁸ Przy obecnych możliwościach technicznych oprogramowania komputerowego precyzyjna korelacja i weryfikacja planów nie sprawia większych problemów.

¹⁹ Nie podważa to oczywiście ich skądinąd bardzo dużej wartości źródłowej do poznania ogólnej topografii dawnego Torunia.

²⁰ Reprodukacja planu opublikowana została w: *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. I: *Prusy Królewskie i Warmia*, pod red. A. Czacharowskiego, z. 2: *Toruń*, oprac. J. Tandecki i Z. Kozieł, Toruń 1995, mapa nr 9.

niejący na planie kościół św. Wawrzyńca został równie precyzyjnie namierzony. Drugim źródłem o podobnej precyzji jest projekt modernizacji Twierdzy Toruń z 1818 r.²¹ Co prawda na planie tym nie zaznaczono bloków zabudowy w centrum miasta, ale narysowano ulice na jego obrzeżach oraz ważniejsze budynki. Pozwoliło to zweryfikować dużą dokładność tego planu. Czytelny na nim jest także kościół św. Wawrzyńca, choć częściowo zakryty został przez projektowane, ale niewykonane koszary (ryc. 2-3).

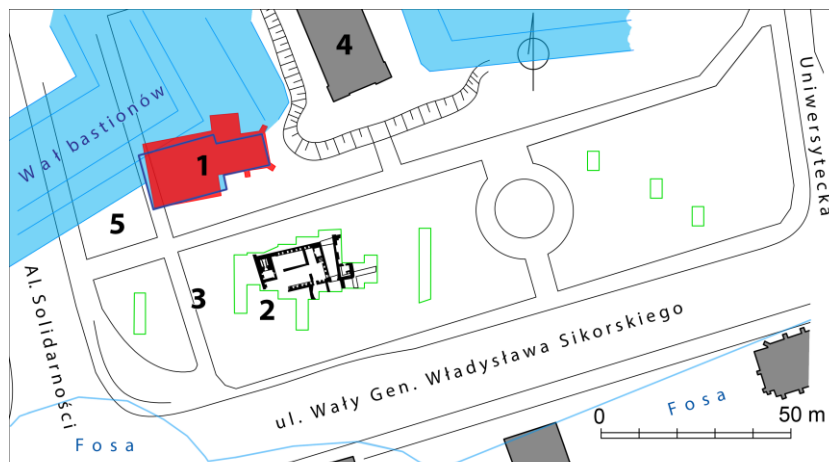
Niestety analiza innych planów z zaznaczonym kościołem św. Wawrzyńca nie pozwoliła znaleźć kolejnych tak dokładnych. Niemniej na podstawie dwóch przytoczonych wyżej możliwe jest określenie dość dokładnej lokalizacji świątyni, zwłaszcza że wyniki analiz obu map się pokrywają (ryc. 3). Wynika z nich, że kościół zlokalizowany był około 20 m na zachód od narożnika arsenału (Muzeum Etnograficznego) i około 19 m na północ od odkrytych 10 lat temu relikwów przytułku św. Wawrzyńca. Zachodnia fasada kościoła przebiegała na linii chodnika, mniej więcej na wysokości obecnego pawilonu usługowego. Biorąc pod uwagę skalę analizowanych planów, lokalizacja musi być traktowana jako przybliżona, choć zgodność obu źródeł skłania do przyjęcia ich dość dużej precyzji.

Aby odrzucić ewentualne wątpliwości, dobrze byłoby zweryfikować powyższe wnioski na podstawie innych planów. Powrócę więc w tym miejscu do niektórych map, które wyżej odrzuciłem ze względu na ich zbyt małą dokładność, uniemożliwiającą określenie precyzyjnej i bezspornej lokalizacji kościoła.

Po nałożeniu planu miasta z 1631 r.²² na obecny w znacznym stopniu nie pokrywają się linie ulic i bloków zabudowy, np. ul. Chełmińska przebiega pod innym kątem, a ul. Szeroka oraz ulice Nowego Miasta przesunięte są na południe. Doskalowując i umieszczając jednak oma-

²¹ *Generelle Entwurfszeichnung zur Wiederstellung der Festung Thorn*, opublikowany w: *Atlas Twierdzy Toruń*, z. 1: *Historia i źródła fortyfikacji Twierdzy Toruń*, pod red. M. Biskupa i L. Narębskiego, Toruń 2005, mapa nr 1. Inna wersja tego planu, z nieco lepiej widocznym kościołem św. Wawrzyńca, opublikowana została w: *Historia Torunia*, t. III, cz. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, pod red. M. Biskupa, Toruń 2003, ryc. 19.

²² Plan nieznanego autora opublikowany w: *Atlas Historyczny*, mapa nr 7.

□ wykopy archeologiczne

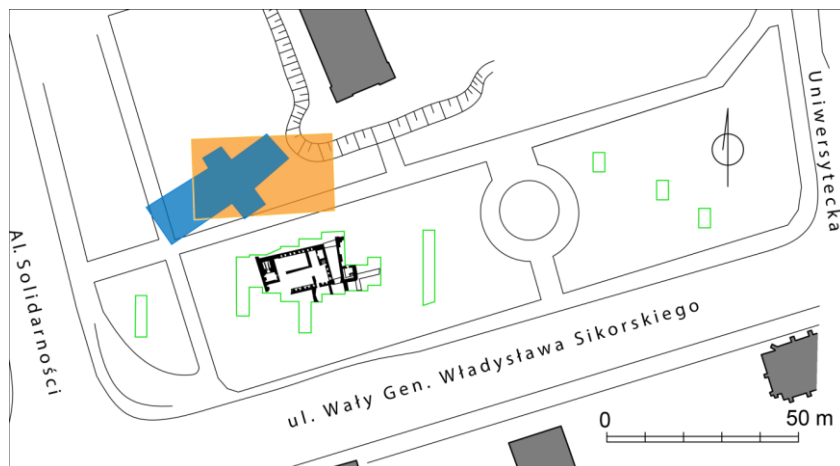
1 – kościół św. Wawrzyńca, 2 – relikty przytułku św. Wawrzyńca, 3 – rejon odkrycia relikwii kościoła św. Krzyża, 4 – arsenał (Muzeum Etnograficzne), 5 – lokalizacja współczesnego pawilonu

Ryc. 3. Lokalizacja kościoła św. Wawrzyńca wynikająca z analizy map z 1793 (kolor niebieski) i 1818 r. (kolor czerwony). Ponadto zaznaczono fragment przebiegu fortyfikacji bastionowych i brzeg średniowiecznej fosa na podstawie planu z 1793 r. (oprac. B. Wasik; lokalizacja wykopów archeologicznych i plan przytułku św. Wawrzyńca wg A. Górzyńska, T. Górzyński, R. Kaźmierczak, *Przedmieście Chełmińskie w świetle badań archeologicznych*)

wiany plan w taki sposób, że zewnętrzny obrys miasta pasuje, można zauważyć, iż położenie ratusza Starego Miasta oraz kościołów Świętych Janów, NMP i św. Mikołaja odzwierciedlają w miarę dokładnie stan faktyczny. Okazuje się wówczas, że lokalizacja kościoła św. Wawrzyńca (zaznaczonego tu jako uproszczony dość duży prostokąt) w zasadzie potwierdza wynik analizy omówionych wyżej dwóch precyzyjnych planów (ryc. 4).

Kolejną mapą, którą należy wziąć pod uwagę, jest plan Torunia wykonany przez gen. Haxo w 1811 r.²³ W trakcie jego analizy okazuje

²³ Plan opublikowany w: R. Belostyk, *Napoleońska Twierdza Toruń*, [w:] *Fortyfikacja*, t. V, s. 70.

Ryc. 4. Przybliżona lokalizacja kościoła św. Wawrzyńca na podstawie analizy mniej precyzyjnych map Torunia z 1631 (kolor pomarańczowy) i 1811 r. (kolor niebieski). Oprac. B. Wasik; lokalizacja wykopów archeologicznych i plan przytułku św. Wawrzyńca wg A. Górzyńska, T. Górzyński, R. Kaźmierczak, *Przedmieście Chełmińskie w świetle badań archeologicznych*

się, że o ile układ ulic Starego Miasta w miarę dokładnie odzwierciedla stan faktyczny, o tyle siatka ulic Nowego Miasta jest przesunięta znacznie w kierunku północno-wschodnim i nie pokrywa się ze zdjęciem satelitarnym. Położony w pobliżu Bramy Chełmińskiej kościół św. Wawrzyńca znajduje się jednak, jak się wydaje, w tej bardziej precyzyjnej części mapy, zwłaszcza że układ sąsiedniego bastionu V (przy ułożeniu map w taki sposób, że układ Starego Miasta odpowiada rzeczywistości na mapie satelitarnej) jest poprawny. Lokalizacja interesującego nas kościoła na mapie z 1811 r. powiela dość dokładnie położenie wynikające z omówionych powyżej. W zasadzie podstawowa różnica przejawia się w tym, że kościół ustawiony jest tu pod nieco innym kątem, ale wynika to na pewno ze zbyt małej precyzji mapy (ryc. 4).

Analizując dokładnie omówione wyżej mapy, można wyciągnąć także kilka wniosków dotyczących architektury kościoła. Była to nieduża budowla salowa, złożona z korpusu nawowego na planie prostokąta.

kąta zbliżonego do kwadratu oraz wyodrębnionego, krótkiego, prosto zamkniętego chóru²⁴ i czworobocznej wieży. Obserwacje te potwierdza także analiza innych źródeł ikonograficznych, np. panoram J. F. Steinera²⁵ oraz przytaczanego wyżej zaginionego rysunku ze zbiorów rodziny Weese. Na podstawie planów miasta z 1793 i 1818 r. można także oszacować rozmiary budowli. Biorąc jednak pod uwagę ich skalę należy mieć świadomość przybliżonego charakteru wymiarów. Z obu planów wynikają także nieco inne wielkości – różnice wahają się w granicach około 2 m. Tak więc korpus nawowy mierzył około 16 x 19 m (+/- 1 m), a chór – 9 x 13 m (+/- 1 m). Ściany świątyni rozczłonkowane były przyporami, widocznymi zarówno na planie z 1818 r. (wokół chóru), jak i na rysunku ze zbiorów rodziny Weese (przy korpusie). Z tego ostatniego wynika także, że dłuższe ściany korpusu (przynajmniej północna) miały po 4 okna. W fasadzie zachodniej znajdowały się otwór wejściowy i dwa okna. Natomiast z opisu księdza Jakuba Fankidejskiego wynika, że do kościoła prowadziło jeszcze drugie wejście (zapewne od południa), a w ścianach chóru znajdowało się pięć okien. Sklepienie było tylko prezbiterium, a nawę przykrywało drewniane sklepienie kolebkowe lub strop²⁶. Trudno stwierdzić, czy był to efekt kolejnej odbudowy, choć jest również bardzo prawdopodobne, że od początku sklepiony był tylko chór.

Wieża kościoła umieszczona była przy północnym styku chóru i korpusu. Taka jej lokalizacja nie jest częsta, ale można znaleźć przykłady zbliżonego układu w niektórych kościołach ziemi chełmińskiej (kościół św. Anny w Radzynie Chełmińskim, kościół Świętych Kosmy i Damiana w Okoninie). Jej elewacje artykułowały wysokie ostrołuczne blendy z otworami okiennymi²⁷.

²⁴ Ta forma zamknięcia chóru odróżnia kościół św. Wawrzyńca od kościoła Św. Krzyża; por. przypis 10. Co prawda na planach z 1656 r. narysowano chór zamknięty półokrągłą absydą, ale podobnie przedstawiono wschodnie zakończenie kościoła św. Jakuba, tak więc wynika to ze schematyzmu planów; por. B. Dybaś, op. cit., ryc. 9-10.

²⁵ Por. *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII wieku (tzw. Album Steinera)*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1998, ryc. 4-5, 9.

²⁶ J. Fankidejski, op. cit., s. 25-26.

²⁷ E. Gąsiorowski, op. cit., s. 90.

Podsumowując wyniki powyższych dociekań należy stwierdzić, że dokładna i krytyczna analiza źródeł kartograficznych (przede wszystkim planów z 1793 i 1818 r.) pozwala przekonująco sprecyzować lokalizację kościoła św. Wawrzyńca, a wraz z analizą historycznych widoków wnieść istotne informacje odnośnie do architektury budowli. Zaznaczyć jednak należy, że wnioski te powinny być zweryfikowane przez badania archeologiczno-architektoniczne, które ostatecznie rozwiązałyby tę kwestię. W związku z tym na koniec przyjrzeć się należy późniejszym losom miejsca po kościele św. Wawrzyńca, gdyż mogą one dostarczyć pewnych informacji co do ewentualnego stanu zachowania jego reliktyw. Jak wynika z planów z drugiej połowy XIX i z przełomu XIX–XX w.²⁸, w rejonie po kościele św. Wawrzyńca wzniesiono (wzdłuż wału) jeden z budynków fortecznych. Analiza map wskazuje jednak, że budynek ów usytuowano po zachodniej stronie dawnego kościoła (mniej więcej w miejscu obecnego pawilonu usługowego), tak więc jego budowa mogła uszkodzić co najwyżej relikty zachodniego krańca świątyni. Poza powyższym obiektem nie wzniesiono innych budynków w tym rejonie. Jest więc bardzo prawdopodobne, zakładając, iż rozbiórka kościoła nie była gruntowna (co należy także brać pod uwagę), że jego pozostałości się zachowały. Nadmienić należy, że obszar ten nie był dotąd objęty badaniami archeologicznymi, które koncentrowały się przede wszystkim na południe od niego.

²⁸ Np. z mapy Torunia z lat 1873-1877; por. *Atlas Historyczny*, mapa nr 11. Budynek ten widać także na fotografii lotniczej z 1920 r.; *Atlas Twierdzy Toruń*, z. 6: J. Pokrzywnicki, *Bramy Twierdzy Toruń*, pod red. J. Tandeckiego i L. Narębskiego, Toruń 2013, ryc. 41.